

دکتر امیر هوشنگ مهریار *

نقش روانشناسان در مسائل مربوط به جمعیت و تنظیم خانواده

پدیده های جمعیت از قبیل زاد و میر و مهاجرت که عواقب اقتصادی و اجتماعی آنها از اواخر قرن هیجدهم میلادی ذهن اندیشمندان را مشوش داشته است اساساً از یک رفتار طبیعی انسان یعنی رفتار جنسی سرچشمه میگیرد. جای تعجب است که علیرغم اهمیت حیاتی این رفتار، نه تنها برای عاملین آن، بلکه برای همه بشریت و حتی نظام بهم وابسته کائنات، مطالعه این جنبه از رفتار انسان تا این اواخر گمنام و ناشناخته مانده است. عدم علاقه و توجه روانشناسان، این پژوهندگان اصلی رفتار، به مسائل جمعیتی مخصوصاً جالب توجه است. بقول پولمان (۱) ۱۹۶۹ مشخصه عمده روانشناسان در زمینه مطالعات جمعیت غیبت آنان

1- Edward H. Pohlman, 1969, **Psychology of Birth Planning**.
Cambridge, Mass.: Schenkman Publishing Company.

بوده است .

البته جنبه های خاصی از مسأله تولید مثل و رفتار جنسی از دیر باز مورد علاقه روانشناسان بوده است. از آغاز نهضت روانکاوی بعلت اهمیتی که فروید به غریزه جنسی و تظاهرات آن در رشد عادی شخصیت و بروز ناراحتیهای روانی میداد، مسائل جنسی در صدر مطالب مورد علاقه روانکاوان، روانپزشکان و روان شناسان درمانی قرار داشت . همچنین بعلت نفوذ تئوری رشد شخصیت فروید، قسمت زیادی از فعالیتهای تحقیقی روانشناسان رشد صرف بررسی مظاهر و مراحل مختلف رشد تمایلات جنسی و کنترل آنها در جوامع مختلف شده است، لکن در همه این مباحث نفس کشش جنسی و ارضاء یا سرکوبی آن مطرح است و نتایج بسیار وظائف زیستی رابطه جنسی یعنی زاد و ولد کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

از طرف دیگر اهمیتی که همکار اولیه و رقیب بعدی فروید، آدلر برای احساس حقارت قائل شد و آنرا با موقعیت و تجارب اولیه فرد در خانواده مرتبط دانست پدیده های مربوط به «ترتیب تولد» (۱) یا بچه چندم بودن را مورد توجه روانشناسان قرارداد. مقام نسبی این مطلب را در نظر روانشناسان معاصر میتوان از روی تعداد کوششهایی که در پنج شش سال اخیر برای تلخیص و ارزیابی نتایج پژوهشهای مربوط بترتیب تولد بعمل آمده است حدس زد. (۳ و ۲)

اهمیت این مطالعات در آن است که علاقه روانشناسان را برفتار جنسی تا حدی به عواقب و مظاهر جمعیتی رفتار مزبور نزدیکتر ساخته است. نظیر این تمایل یا تماس را در رشته دیگری از تحقیقات روانشناسان نیز ملاحظه میکنیم. این رشته با بعد خانواده یا درجه باروری افراد سروکار دارد و میکوشد بین تعداد فرزندان

1- Birth Order

2- Sampson, E. E., 1965, The study of ordinal position. In **progress in Experimental Personality Research**, Vol. II, pp. 175-228.

3- Warren, J.R., 1966, "Birth order and social behavior." **Psychological Bulletin**, 65, 38-49.

ناشی از يك ازدواج (بایك مادر) و پاره‌ای خصوصیات روانی و اجتماعی والدین و فرزندان ارتباطی پیدا کنند. این مطالعات ابتدا در زمینه هوش و موفقیت‌های تحصیلی شروع شد و در واقع از مطالعات و مشاهدات قبلی جامعه‌شناسان و اقتصاد دانان علاقمند به جمعیت درباره باروری اختلافی (۱) الهام گرفت. کشف رابطه‌ای منفی بین هوش والدین و تعداد فرزندان از یک طرف و تعداد برادران و خواهران و میانگین هوشی آنان از طرف دیگر به مباحثات طولانی درباره احتمال تنزل هوش ملی و عواقب خطرناک آن منجر گشت و عده‌ای (۲) از روانشناسان را به مطالعه برخی پدیده‌های مربوط به جمعیت و اصلاح نژاد علاقمند ساخت. ولی این علاقه به کنترل عواقب جمعیتی رفتار جنسی ضعیف‌تر از آن بود که بتواند روانشناسان را از پناهگاه‌های امن و مطمئن آزمایشگاه‌های موش و گربه بیرون کشد و یا از استغراق در تجزیه و تحلیل تخیلات و رؤیاهای «بیماران» بازدارد. باین ترتیب اگر هم کاری نیمه روانشناسانه در زمینه مسائل جمعیت و شناخت و حل آنها انجام گرفت اکثر بدست جامعه‌شناسان و دموگرافرها بود و نه خود روانشناسان.

اهمیت مسأله جمعیت برای روانشناسان نه تنها بخاطر عواقب اقتصادی و اجتماعی افزایش نفوس است که از دوره مالتوس مورد توجه اندیشمندان قرار داشته و اخیراً نیز مطالعات مفصل گروه MIT و باشگاه رم (مد روز، ۱۹۷۲) (۳) ضرورت توجه قاطع و فوری به آنرا تأیید نموده است. معلومات موجود در باره نتایج روانی و بهداشتی تراکم جمعیت و زاد و ولد بدون نقشه و ناخواسته باندازه کافی هراس‌انگیز است که توجه روانشناسان را جلب کند. اگر بهداشت روانی یا سلامت روح را به مفهوم تعریف جامع بهداشت یا سلامت، یعنی يك حالت بهبود مطلوب و مثبت و نه فقط فقدان یا رفع بیماری و ناتوانی که از طرف سازمان

1- Differential Fertility

2- Anastasi, A., 1956, "Intelligence and Family Size."
Psychol. Bull., 53, 187-209.

3- Meadows, D. L., et al, 1972, **The Limits to Growth**. New York: Universe Books.

بهداشت جهانی قبول شده است در نظر بگیریم وسعت دامنه مسائل مربوط به بهداشت روانی و سنگینی بار روانشناسان بخوبی روشن خواهد شد .

شکی نیست قسمت زیادی از این مسائل از ازدیاد بیرویه و بی نقشه و برنامه جمعیت سرچشمه میگیرد. تأثیر تراکم جمعیت در رفتار حیوانات آزمایشگاهی در آزمایشهای کلاسیک کالهن (۱) بخوبی نشان داده شده است. خلاصه این تجارب اینست که وقتی تراکم جمعیت در محل محدودی از حد معینی تجاوز کند سازمان اجتماعی جامعه درهم میریزد و نوعی آشفتگی روانی و رفتاری در افراد بروز میکند که نتیجه آن برهم خوردن نظم کلی زادگاه (۲) کاهش و قطع هرگونه زاد و ولد و بالاخره انقراض نسل است. جان کسل (۳) استاد بخش بهداشت عمومی دانشگاه کارولینای شمالی اخیراً مطالعات متعددی را در این زمینه بررسی کرده و باین نتیجه رسیده است که آشفتگی ناشی از تغییرات سریع اجتماعی و تراکم شدید جمعیت نه تنها با عواقب و عوارض روانی نامطلوبی همراه است بلکه در دستگاههای غدد داخلی نیز تأثیر میگذارد و بهداشت جسمی افراد را در معرض خطر قرار میدهد. (۴)

گذشته از نفس تراکم جمعیت و رابطه آن با فضای اکولوژیکی، عدم توجه به تنظیم عمل زاد و ولد نیز دارای عواقب روانی و بهداشتی و اجتماعی زیادی است که لزوم توجه روانشناسان را بمسائل جمعیت ایجاب میکند. رابطه منفی بین هوش و تعداد برادران و خواهران که در بالا بدان اشاره شد، از دیرباز مورد توجه

1. Calhoun, J.B., 1967, Ecological factors in the development of behavioral anomalies. In Zuhin & Hunt, eds., **Comparative Psychopathology: Animal and Human.** New York: Grune & Stratton.
2. Colony
3. J. G. Cassel.
4. Cassel, J., 1971, Health consequences of population density and crowding. In National Academy of Sciences, **Rapid Population Growth.** Baltimore Johns Hopkins press.

روانشناسان قرارداداشته است .

لزوم توجه به مسائل روانی کودکان ناخواسته روشن تر از آنست که احتیاج به گفتگو داشته باشد. تأثیر آبتنی های ناخواسته و پیاپی در سلامت روانی مادران، کودکان و نیز در کیفیت روابط زناشویی روز بروز روشن تر میشود. از آنچه در باره امکانات داد و ستد عاطفی بین افراد خانواده و محدودیتهائی که افراد از لحاظ کمیت و کیفیت این داد و ستدها دارند میدانیم، مسلم است که وجود اطفال زیاد نه تنها از حیث اقتصادی بار سنگینی بر دوش والدین محسوب میشود بلکه روی بهداشت روانی و رشد عاطفی، هوشی و اجتماعی اطفال اسیر در این خانواده های پر جمعیت نیز اثر میگذارد .

گذشته از تعداد، تنظیم زمان باروری و فاصله بین باروریهای مختلف نیز دارای عواقبی است که باید مورد توجه قرار گیرد .

مدارك زیادی در دست است که آبتنی و تولید مثل در سنین خیلی پائین (کمتر از ۱۹) یا خیلی بالا (بالا تر از ۴۰) با خطرات زیادی برای سلامت نوزاد و مادر همراه است.

همینطور دلایلی در دست است که آبتنی های زود، بیموقع، پی در پی، و بالاخره بیش از حد دیر دارای عواقب نامطلوبی برای سلامت جسمی و روانی مادر و نوزاد و استواری خانواده میباشد.

خلاصه ای که پرفسور عمران (۱۹۷۲) (۱) اخیراً از مطالعات مربوط به این مسائل فراهم کرده است ارزش آنرا دارد که مورد توجه همه افراد علاقمند به تنظیم جمعیت قرار گیرد. استفاده از این قبیل دلایل شخصی، بهداشتی و روانی در هدایت زوجهای جوان یا تبلیغ اصول تنظیم خانواده شاید بیش از توسل به دلایل اجتماعی و اقتصادی مؤثر باشد. همانطور که در اول این گفتار اشاره شد مسأله

1. Omran, A.R., 1971, **The Health Theme in Family Planning**. Carolina Poulation Center.

اماسی که مسئولین تنظیم جمعیت بآن روبرو هستند جدا کردن عمل غریزی جفت گیری از نتیجه بیولوژیکی آن با روری است بطوریکه رفتار جنسی الزاماً به آبستنی و ازدیاد جمعیت نیانجامد، بلکه تولید نسل بر طبق میل و نقشه والدین و در تحت شرایطی صورت گیرد که طرفین ازدواج از لحاظ های مختلف برای انجام مسئولیت های ناشی از تولد کودک آمادگی داشته باشند. این آمادگی تنها از لحاظ اقتصادی و جسمی نیست بلکه شامل آمادگی عاطفی یا روانی نیز میشود، بنحویکه حداکثر سلامت جسمی و روانی نوزاد، مادر، و واحد خانواده تأمین گردد. پیشرفتهائی که در سالهای اخیر در زمینه کشف روشهای آسان و مطمئن پیشگیری نصیب دانشمندان شده است تأمین هدف فوق را بیش از پیش امکان پذیر ساخته است. مسأله ای که هنوز باقی است پیدا کردن طرق و وسایلی است که بتوان اکثریت مردم جهان را از عواقب نامطلوب ازدیاد جمعیت و خطرات آبستنی های پیاپی آگاه ساخته آنان را به استفاده صحیح و بموقع و مداوم از وسایل و امکانات موجود تشویق کند. نقش اختصاصی روانشناسان نیز در همین زمینه نهفته است.

این نقش را میتوان به سه قسمت عمده تقسیم کرد:

۱- تحقیق و ارزیابی .

۲- آموزش و تبلیغ .

۳- راهنمایی و دخالت مستقیم یا غیر مستقیم در تنظیم خانواده .

بدیهی است اجرای هر یک از وظایف بالا مستلزم کسب مهارت هائی است که باید ضمن دروس دوره لیسانس و فوق لیسانس بخشهای روانشناسی یاد داده شود. توجه دقیق و آگاهانه به مسائل جمعیت و تنظیم خانواده ها در برنامه های دوره لیسانس و فوق لیسانس روانشناسی نه تنها از لحاظ جلب علاقه روانشناسان به برخی از مهمترین مسائل انسانی و اجتماعی دنیای حاضر حائز اهمیت است بلکه میتواند بازار کار تازه ای برای فارغ التحصیلان این رشته در کشورهای در حال رشد پیدا کند. همه کسانی که در کار تربیت روانشناسان دست دارند نیک میدانند

که آینده استخدامی آنان در چهارچوب وظایف سنتی روانشناسی که اساساً در جوامع صنعتی غرب پیدا شده است، تاچه حد نامطمئن است.

از لحاظ مسئولیت اول یعنی توانائی تحقیق، فارغ التحصیلان روانشناسی معمولاً آمادگی کافی پیدا میکنند و نوع و تعداد مسائل قابل تحقیق در زمینه جمعیت نیز چنان است که کمتر روانشناس باهوشی میتواند بیکار بماند. در عین حال، همین تعدد عوامل و پیچیدگی و دقت مسأله ممکنست باعث وحشت و عقب نشینی روانشناسانی گردد که تحصیلات آکادمیکی آنان بیش از حد لازم روی روشهای تجربی آزمایشگاهی و روابط آماری و کمی صریح و قاطع تکیه داشته است. بنظر بعضی از صاحب نظران شاید یکی از علل عدم توجه روانشناسان علمی به مسائلی از قبیل جمعیت بخاطر همین عدم آمادگی ذهنی و فنی برای روبرو شدن با چنین واقعیات پیچیده و نامطمئن بوده است. گنجاندن دروسی درباره جمعیت یا تشویق دانشجویان به تفکر و تحقیق در این باره میتواند کمک مهمی برفع این نقیصه بنماید. شاید خبالی از فایده نباشد اگر اشاره کنم که پیدایش رشته تازه «روانشناسی اجتماع»، (۱) در ده سال اخیر تا حد زیادی معلول شناسائی همین عدم توجه روانشناسی کلاسیک بمسائل پیچیده و در عین حال حیاتی جامعه بوده است. دخالت روز افزون این روانشناسان در اداره و رهبری فعالیتهای مربوط به ارزیابی برنامه های اجتماعی (۲ و ۳) نیز نماینده نقش مشابهی است که روانشناسان ایرانی میتوانند در زمینه فعالیت های جمعیت بر عهده گیرند. هدف این نوع ارزیابی، فراهم ساختن شرایطی است که مجریان برنامه های اجتماعی، تربیتی یا بهداشتی مستلزم مخارج زیاد، بنحوی مداوم و مرتب از بازده فعالیت های خود باخبر شده و

1 Community Psychology

2. Program Evaluation

3. McLaughlin, C.P. & Trainer, E.S., 1970, **Qualitative Evaluation of Family Planning Proposals and Programs: A Systems Approach.** Carolina Population Center.

برای اصلاح کاریا بالا بردن راندمان مخارج خود اقدام نمایند. ارزیابی برنامه بمفهوم فوق یکی از هدفهای عمده مرکز جمعیت شناسی دانشگاه پهلوی است.

اهمیت نقش روانشناسان در زمینه آموزش و تبلیغ مسائل مربوط به جمعیت و تنظیم خانواده روشن تر و شناخته تر از آنست که احتیاج بتوضیح و تأکید داشته باشد. فعالیت روانشناسان اجتماعی در زمینه تبلیغات تجاری، بازاریابی و تغییر عقاید سابقه ای طولانی دارد و طبعاً تجارب حاصل از این کوششها میتواند در تنظیم جمعیت نیز مورد استفاده قرار گیرد. بدیهی است بواسطه شرایط فرهنگی و تاریخی و اجتماعی خاص کشور ما تأثیر نسبی روشها و وسایل مختلف تبلیغی و آموزشی که قبلاً مورد استفاده روانشناسان غربی قرار گرفته است باید از نوا ارزیابی شود. در این مورد مخصوصاً باید به مسائل ناشی از بیسوادی اکثریت، روحیه و مقام اجتماعی مخصوص زنان، وجود لهجهها و زبانهای متعدد و بالاخره سنتها و آداب و رسوم محلی توجه شود. البته لزوم توجه باین نکات بمسائل جمعیت اختصاص ندارد بلکه شامل دیگر موارد آموزش و تبلیغ نیز میگردد. در عین حال بعلت اهمیت و پیچیدگی مسائل مربوط به جمعیت و فراهم بودن امکانات وسیع برای آزمایش و تحقیق در این زمینه روانشناسان فعال در این رشته از فرصت بی نظیری جهت تطبیق و امتحان روشها و نظریه های مختلف برخوردارند.

از طرف دیگر بعلت پیچیدگی امر جمعیت و ارتباط آن با عوامل فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و شخصی مختلف روانشناسان علاقمند به آموزش و تبلیغ مسائل جمعیت باید از معلومات کافی درباره ساختمان و وظایف خانواده، مفهوم عاطفی و سنتی عمل جفت گیری و ارزشهای حاکم بر تولید مثل در نقاط مختلف مملکت و در میان قشرهای گوناگون جامعه برخوردار باشند تا بتوانند بر اساس آن وسایل، روشها و شیوه های تبلیغ و آموزش خود را طرح ریزی و اجرا کنند. لازمه این مطلب آنست که بخشهای روانشناسی صرفاً به آموزش متون و تجارب روانشناسان غربی اکتفا نکنند بلکه مطالب مورد بحث خود را با مقتضیات فرهنگ

ایران و مشاهدات و تجارب شخصی دانشجویان تطبیق دهند.

وظیفه سوم روانشناسان در امر تنظیم جمعیت در واقع دنباله وظیفه دوم آنان متعهد در موارد و شرایطی انفرادی است و ممکنست بصورت مشاوره و روان درمانی با افرادی که عمل جلوگیری در آنان بمشکلات و عوارض روانی منجر شده است انجام گیرد. برای تأکید اهمیت این وظیفه روانشناسان، کافی است توجه کنیم که بر طبق مطالعاتی که در شیراز انجام گرفته در حدود یک پنجم زنانی که استفاده از وسایل جلوگیری را ناتمام رها کرده اند عوارض روانی (ضعف اعصاب و غیره) را دلیل آورده اند. مصاحبه و روان درمانی ساده با این عده میتواند برفع کشمکشها و عوارض روانی آنان کمک نماید. علاوه بر این روانشناسان میتوانند بعنوان مشاور روانی تیم های تنظیم خانواده نیز عمل نمایند و باین ترتیب حیطه نفوذ خود را بسیار توسعه دهند. نقشی که اهمیت آن در زمینه بهداشت روانی روز بروز روشنتر میشود. مطالب بالا خلاصه ای بود از آنچه روانشناسان میتوانند در عرصه فعالیت های مربوط به تنظیم جمعیت بر عهده گیرند. اهمیت دخالت روانشناسان در این زمینه نه تنها بخاطر کمک به حل یکی از مسائل عمده و حیاتی کشور بلکه بعنوان وسیله ای جهت پیدا کردن شغل و بازار کار برای فارغ التحصیلان این رشته نیز لازم است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی